

Олександр БАНДРОВСЬКИЙ

ПОЧАТКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ТА ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ

Пов'язані з державотворенням цивілізаційні процеси займали фундаментальне місце в методології історії. В марксистській історіографії вони завжди трактувалися у контексті формаційних змін. Вважалося, що перехід від рабовласництва до феодалізму відбувся на ґрунті синтезу античного (рабовласницького) способу виробництва та нових варварських общинних відносин. В результаті панували теорії формування ранньофеодальних держав варварів, огляд яких найповніше було зроблено у спільній праці А. Корсунського та Р. Гюнтера¹. Тому більшість наукових концепцій радянських часів були побудовані на принципах, визначених А. Неусихінін, який виділяв дофеодальний або протофеодальний період, підкреслюючи елемент синтезу в утворенні варварських королівств та заперечуючи наявність процесів державотворення на підставі нерозвинутої класової структури населення². На підставі цих тез період IV–VI ст. у східних слов'ян трактувався як доба військової демократії, а VI–VIII ст. як перехід від родового до класового суспільства³. У період панування формаційних поглядів вважалося, що державотворчі процеси в Південно-Східній Європі почалися тільки в добу раннього середньовіччя.

В останні десятиріччя XX ст. у висвітленні цивілізаційних процесів з'явилися нові підходи. Зараз багато дослідників намагаються розкривати процеси державотворення ранньослов'янських держав, використовуючи полісну або античну модель. Мета даної статті полягає у розв'язанні двох проблем: по-перше, визначити час виникнення державних утворень у Південно-Східній Європі; по-друге, систематизувати матеріали щодо визначення їхньої типологічної приналежності.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років у науковій літературі намітився новий підхід щодо хронології виникнення держав. До кола перших цивілізацій дослідники почали зараховувати скіфську цивілізацію⁴. Чимало археологічних досліджень фракійських культур дозволили стверджувати, що саме під впливом контактів з греками та скіфами починалися державотворчі процеси в районах сучасної Румунії та Болгарії. Найбільш розвинутими були південні групи фракійців (трібалли, одриси та гети), які вміли будувати міста, знали рабство. На початку V ст. до н. е. під впливом контактів зі скіфами та Перською державою на базі південнофракійської групи племен виникла держава одрисів. Про це свідчать монети з іменами одриських племінних вождів та царів VI–V ст. до н. е.

Сусідами фракійців на сході стали скіфи, які дійшли до району Добруджі в IV–III ст. до н. е. ("Мала Скіфія"). Основні райони скіфського заселення розміщувалися у степах Північного Причорномор'я. Незважаючи на інформацію Геродота про

¹ Корсунский А. И., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI ст.). Москва, 1984.

² Неусыхин А. И. Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI–VIII вв. Москва, 1956. С. 3, 7.

³ Корсунский А. И., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи... С. 201.

⁴ История Европы. Т. 1: Древняя Европа / Под ред. Е. С. Голубцовой. Москва, 1988. С. 377.

“Велику Скіфію”, зараз важко ототожнювати конкретні археологічні культури з племенними назвами. Безумовно, що навіть на території Скіфського царства, яке було утворено після повернення частини населення з Передньої Азії в VI ст. н. е., існували інші племена індоевропейської сім’ї мов нескіфського походження. Проте тільки у скіфів розгорнувся процес державотворення. Після його завершення вони розпочали активну експансію у західному напрямку, де вступили у конфлікт з фракійськими племенами.

Більшість дослідників вважають, що безпосереднім результатом скіфо-фракійської конфронтації було утворення Одриського царства. Скіфське та Одриське царства стали першими державними утвореннями племен Південно-Східної Європи. Обидва царства належали до типу військово-контактних цивілізацій і мали спільні риси у відносинах з грецькими колоніями. Грецькі колонії Західного Причорномор’я платили одрисам данину в розмірі 400 талантів, яка розподілялася між царем і його співправителями (парадинастами). Скіфи також встановили протекторат над колоніями Північно-Західного Причорномор’я, тоді як колонії Північно-Східного регіону організували союз, відомий під назвою Боспорське царство.

В галузі економіки відбувався складний симбіоз між скіфськими і фракійськими племенами та греками, що, зокрема, відбився в карбуванні своєрідної монети-стріли, яка використовувалася при обміні між скіфами, фракійцями та греками. Східні та еллінські традиції сприяли взаємозбагаченню перших цивілізацій Південно-Східної Європи і розвитку самобутніх форм державницьких традицій регіону. Процеси розшарування суспільства внаслідок майнового збагачення представників правлячої еліти призвели наприкінці V ст. до н. е. до затяжної кризи в Одриському царстві. Політико-династична криза, викликана прагненням парадинастів домогтися розширення своїх владних повноважень, спричинила фактичний розпад першої фракійської держави. Подібні процеси відбувалися і на території Скіфського царства. Після братовбивці Октамасада імена скіфських царів зникають з античних наративних, епіграфічних і нумізматичних джерел. Посилення влади обласних намісників призвело до міждинастичної боротьби та, як наслідок, відцентрових процесів.

У IV ст. до н. е. доля державних утворень фракійців і скіфів склалася по-різному. Фракія стала об’єктом військової експансії Македонії. У 342 р. до н. е. Філіпп II завоював внутрішні райони Фракії, утворивши Фракійську стратегію. Вона управлялася намісником, який призначався царем, і сплачувала данину. Після того цар вторгся в землі гетів і примусив їх укласти союз з Македонією. Скіфам вдалося подолати затяжну кризу й утворити в другій чверті IV ст. до н. е. нове потужне царство, розквіт якого пов’язують з іменем Атея. Скіфське царство продовжило традиційну політику експансії в Нижньому Подунав’ї. Скіфи захопили дельту Дунаю, Добруджу й деякі грецькі колонії цього регіону (зокрема Каллатіс, який почав карбувати монету зі скіфським стрільцем). Агресивні походи Атея були спрямовані й у внутрішні райони Фракії. Зокрема, Атей воював з трибаллами і вимагав данину навіть з Візантії⁵.

Така політика Македонії та Скіфії не могла не привести до зіткнення між Атеєм та Філіппом II. У 339 р. до н. е. відбувся похід македонської армії в дельту

⁵ Там же. С. 377–378.

р. Їстр. У битві Атей загинув. Проте македонська армія, повертаючись з перемогою, у Фракії зазнала поразки від трібаллів і втратила всю здобич. Філіпп II навіть змушений був залишити Фракію. Після смерті Філіппа II в 335 р. до н. е. похід у фракійські землі здійснив Александр Македонський. Тут він розгромив племена трібаллів і здійснив перехід через Їстр, розгромивши якесь "гетське місто". Під час походу між Македонією, з одного боку, та кельтами і гетами, з іншого, були укладені мирні угоди. Подібна політика превентивного нападу була використана і під час походу молодого царя в Іллірію. Забезпечивши стабільність на північних кордонах, Александр створив сприятливі умови для походу на Грецію, а згодом для знаменитого Східного походу проти Персії.

Через невдалий похід стратега Зопіріона в Північне Причорномор'я навесні 331 р. до н. е. від царя від'єднався намісник Фракії Мемнон. Зопіріон вирушив у похід проти скіфів, але як і Дарій потерпів поразку в Гетській пустелі (Буджацький степ). У III ст. до н. е. скіфи ще трималися на правому березі Дунаю в Добруджі. Нам мало відомо про їх життя. Історія донесла лише імена царів Каніта, Харасп, Акрос, Танус, Саріак і Елія. Проте це були вже правителі частин колись єдиної великої держави.

В добу еллінізму населення Фракії по-своєму виборювало право на політичну самостійність. Після перевороту Мемнона сатрап Лізімах вів тривалу війну з царем одрисів Севтом III. Потім, вже після смерті Александра, один з діадохів Антігон зробив ставку на фракійські та скіфські племена та грецькі міста регіону з метою створити коаліцію і закріпитись у Фракії. Однак Лізімах зумів здолати цей союз. У першій половині III ст. до н. е. на території Фракії залишилися невеличкі державні утворення (царство Котіса, одриське царство Садала, кельтське царство з центром у Тіле).

Крім македонської експансії, перші державні утворення фракійських племен відчували тиск кельтів на західних кордонах. Перший напад кельтів у 360 р. до н. е. зазнало іллірійське плем'я ардіїв, яке мешкало на території Західної Боснії та Герцеговини. Кельтські племена просувалися головним чином лівим берегом Дунаю. Проникнення кельтів на територію Угорщини привело до знищення місцевого населення – паннонців. Зі скіфським населенням Алфельда кельти співіснували досить мирно. Взагалі, в Угорщину кельти проникли в 380–350 рр. до н. е.

Характер міграцій змінився в кінці IV – на початку III ст. до н. е. Після поразки від Антігона частина кельтських племен осіла в межиріччі Драви та Сави (племена скордисків), саме тут до приходу римлян у 156 р. до н. е. кельти зуміли підкорити місцеві племена дарданів, мезійців та паннонців. Скордиски встановили своє панування в дунайських землях. Тут вони вели війни з місцевими іллірійськими та фракійськими племенами і навіть налагодили відносно дружні стосунки з Македонією. На території Словенії та Каринтії закріпилися теврські. Наслідки цих складних процесів проявляються у пам'ятках латенської культури від Богемії до Моравії. Традиційні оппідуми (*dunum*) – поселення кельтів із системою фортифікаційних укріплень і налагодженим ремісничим профілем, становлять основне джерело до вивчення соціально-економічної історії цього етносу. Особливість розвитку кельтів полягала в тому, що попри високий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва, ремесла та торгівлі, розвинута соціальну структуру з верствами жреців (друїдів), військової аристократії і простих общинників,

вони в політичному розвитку не прийшли до утворення державницьких структур. Племінні союзи, які утворювалися тільки під час міграцій, розпадалися при переході до осілого способу життя. Високий рівень матеріальної культури та ідеології кельтів забезпечував їм складні стосунки з місцевими племенами Центральної та Східної Європи ("кельтизація"). У цій зоні навіть античні автори не могли розрізнити, де іллірійське плем'я, де фракійське, а де кельтське. Річ у тому, що поліетнічні союзи племен в цьому районі керувалися практичними економічними інтересами. Так, наприклад, кельти займалися виготовленням ремісничих виробів, карбували монети, а місцеве населення, збагатившись кельтськими традиціями, продовжувало аграрний вид життєдіяльності. У тих випадках, коли обставини змушували кельтів утворювати поліетнічні союзи, вони легко входили в соціально-економічну структуру перших державних утворень саме завдяки перевагам у металургійних, гончарних та інших технологіях. У I ст. до н. е. частина кельтів, іллірійців та венетів утворила царство Норік (територія Швейцарії).

На початку III ст. до н. е. кельти з'явилися на території Румунії. Вони осіли в Трансильванії, Олтенії та на Буковині. З проникненням кельтських племен у район Подунав'я наступив період піднесення загального рівня матеріальної культури та, особливо, ремесла. З III ст. до н. е. кельтські впливи привели до розвитку карбування монети. Зараз відомі у всьому світі золоті монети еравісків, бойїв, теврісків. Проте і тут кельтське населення поступово асимілювалося і змогло вийти на рівень лише крупних племінних союзів.

Перервана Македонією державницька традиція в районі Нижнього Дунаю в III ст. до н. е. була продовжена племенами гетів та даків. Спочатку гетський племінний союз очолював Дроміхет, який вдало воював проти Лізімаха, правителя Фракії⁶. Серед традиційних племен скіфів, фракійців та гетів у цій зоні в II ст. до н. е. зафіксована поява племені бастарнів. Етнічна приналежність бастарнів залишається невідомою, їх вважали кельтами, германцями й навіть скіфами. Проте вони завжди виступали проти римлян на боці даків, сарматів і зайняли територію в нижній течії Сірету та Пруту.

У I ст. до н. е. відбувався складний процес формування північнофракійської спільноти, відомої як гето-дакійська народність. Цей процес призвів до утворення самобутньої форми держави монархічного типу в правління царя Бурбесті, сучасника Юлія Цезаря. У свій час багато дослідників, переважно радянських, заперечували державний характер об'єднання гетських племен під керівництвом Бурбесті⁷. Це утворення випадало з марксистської формаційної теорії. В основі концепції "гетського племінного союзу" лежало повідомлення Горація про те, що дикі гети мають "нерозмежовані ділянки землі" (*Hor. Carm. III, 24*). Але зараз ніхто з дослідників не заперечує того факту, що наявність обцинного землекористування ще не свідчить про відсутність держави. Зібраний румунським дослідником І. Кришаном матеріал переконливо свідчить про наявність держави в гетів у цей період⁸. Самі античні джерела недвозначно говорять про потужність

⁶ Никулицэ И. Т. Геты IV—III вв. до н. э. Кишинев, 1977. С. 134.

⁷ Златковская Т. Д. Племенной союз гетов под предводительством Бурбесты (I в. до н. э.) // Вестник древней истории. Москва, 1955. № 2. С. 73–91; Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. Москва, 1955. С. 34–38.

⁸ Crisan I. Statul geto-dac. București, 1977. 99 p.; Crisan I. Burebista and his time. Bucharest, 1978. P. 94–106.

військової організації та тривалі військові кампанії, які вів Буребіста проти кельтського племінного союзу скордисків. Перемога над ними сприяла надходженню великої кількості рабів і зміцненню держави гетів. Буребіста збудував у горах Орештія укріплені фортеці й шукав контактів з Римською республікою, зокрема з Помпеєм⁹.

Держава гетів розвивалася в складних умовах. На північно-західному кордоні зміцнювалися кельтські союзи племен, які завжди чинили тиск на фракійські племена і просувалися в їх напрямку.

Прихід кельтів у Фракію стимулював новий етап об'єднання фракійців у державні утворення. Провідні позиції у Фракії захоплюють племена астів та одрисів, які скористалися боротьбою Риму й Македонії. Римська політика у Фракії в середині I ст. до н. е. будувалася на тонкій політичній грі, побудованій на протиріччях між фракійськими племенами. Фракія ставала типовою клієнтською державою з проримською орієнтацією. Час від часу римські правителі, особливо в добу імперії, затверджували на престолі Фракії своїх ставлеників (Реметалка I, Рескупоріда, Котіса V). Це царство повинно було відігравати роль буфера між племенами Нижнього Подунав'я на північно-східному кордоні Римської імперії та роль плацдарма для боротьби з Парфією на сході. Складна дипломатична політика Риму привела в добу правління імператора Клавдія в 46 р. н. е. до перетворення Фракії у звичайну римську провінцію

Буребіста знаходився між двома вогнями. Тільки військова перемога могла допомогти встояти новій державі. Спочатку удар гетів був спрямований проти кельтів. Існують розбіжності в датуванні цієї військової акції. І. Кришан наполягає на даті 60 р. до н. е.¹⁰, М. Макря пропонує датувати ці події 52 р. до н. е.¹¹, а угорський дослідник А. Мочі вважає найбільш вірогідною дату 45 р. до н. е.¹² Поразка кельтів була настільки серйозною, що античні автори пишуть про утворення "пустелі бойів", тобто про повне спустошення прилеглих до гетської держави районів (*Strabo IV, 1, 6; Plin. HN. III, 147*). Після поразки бойї переселилися на правий берег Дунаю, а тевриси відійшли на північ, на територію нинішнього Закарпаття. Деякі кельтські племена входили до складу гетської держави і брали участь у її походах. Зокрема, джерела свідчать про лохальне ставлення гетів до анартів та іллїрійців-озів, яким було дозволено зайняти вивільнені місця.

Важливо відзначити, що в добу Буребісти до складу царства входили й племена даків, північнофракійських племен. Античні автори, вже з доби Цезаря, згадують і про гетів, і про даків, які за твердженням географа Страбона, живуть на північ від гетів (*Strabo VII, 3, 12-13*). Тому вже з доби Буребісти починає формуватися нове етнічне поняття "гето-даки", яке ввійшло до наукової літератури. Від Буребісти до Декеней ведеться, наприклад, родовід гето-дакійських царів, які правили не тільки в I ст. до н. е., але і в наступному столітті¹³.

⁹ Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. Москва, 1973. С. 137-139.

¹⁰ Crisan I. Burebista and his time. P. 115-116.

¹¹ Macrea M. De la Burebista la Dacia postromana: Repere pentru o permanentia istorica. Cluj-Napoca, 1978. P. 43.

¹² Мосу А. Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London; Boston, 1974. P. 19.

¹³ Daicowiczi C. Dakowie. Warszawa, 1969. S. 76-79.

Посилення гетської держави починало серйозно непокоїти Рим. Ще Гай Юлій Цезар планував здійснити проти гетів похід, але каральні акції намісників придунайських провінцій були проведені вже в добу династії Юліїв-Клавдіїв. Під час цих акцій частина гетських племен була переселена на римську територію. Римські імператори намагалися розколоти гетську державу також через підтримку племінної знаті. Після смерті Бурібести мали місце відцентрові тенденції. Археологи фіксують процес появи мікродержав з укріпленими центрами й незалежною економікою. Під час цих агресивних дій ядро гетської держави перемістилося на північ. Скориставшись подіями громадянської війни 68–69 рр. н. е. в Римській імперії, дакійські племена розпочали новий етап консолідації своєї держави. В соціально-економічному розвитку Дакії у другій половині I ст. н. е. помітною є соціальна диференціація й швидкі темпи виникнення міських центрів. Соціальна структура гето-дакійського суспільства нараховує вже не дві, а три верстви. Наближені царя ("тарабости"), рабовласницька та племінна знать ("піллеати"), прості общинники ("комети") (*Dio Cass. 68, 9, 1; Iord. Getica 39*). Підтвердженням високого рівня урбанізації держави є інформація Клавдія Птолемея про існування 38 міст, які закінчуються на *-dava* (*Ptolemeus. III, 8, 3*). Про монархічний характер влади дакійського царя свідчить також стійка лінія передавання влади у спадщину¹⁴. З приходом до влади Децебала, у 80-ті роки, держава стала більш централізованою. Новий цар подбав, зокрема, про уніфікацію релігійного обряду та перехід до монотеїзму. Ще в добу Бурібести центральне місце в релігійному житті зайняв культ Залмоксіса та богині родючості Кібелли¹⁵. Відтоді в столиці дакійської держави Сармізегетузі почали споруджуватися храми та вівтарі Залмоксіса. Після вдалої кампанії проти імператора Доміціана Децебалу вдалося спорудити ряд захисних фортець на римсько-дакійському кордоні. Держава даків продовжила традицію монархічних цивілізацій військово-контактного типу. Проте вона була подібна до стародавньосхідних цивілізацій. Про це свідчить наявність "престижної економіки" та общинного землеволодіння з елементами царської власності.

Зовсім інший тип державоутворення в Північно-Східній Європі представлено "варварськими" королівствами. Тривалий час вважалося, що витoki цього типу державності пов'язані виключно з германськими племенами. Германські племена прийнято поділяти на три групи: північногерманську, західногерманську та східногерманську. Західногерманська група представлена племенами істевонів (район Рейну та Везера), інгвеонів (північноморське узбережжя) та ерміонів (біля Ельби). До інгвеонів Пліній відносив свевів, гермундурів, хаттів, херусків, а до істевонів – кімврів, тевтонів та хавків. Ютландський півострів був зоною формування північногерманських племен. Власне цю територію римляни називали *Scadinavia*. Саме тут формувалися вандальські племена, які в II ст. н. е. здійснили південно-східну міграцію і опинилися в Карпатському регіоні. Протягом всього латенського часу германці мали суто аграрну економіку і процеси соціального розшарування проходили в них досить повільно. В II–I ст. до н. е. розвиток германських племен призвів до утворення великих племінних союзів і змін у соціально-економічному житті. З'явилася чітко зафіксована археологічними джерелами племінна верхівка.

¹⁴ *Daicoviciu C. Dakien und Rom in der Prinzipatszeit // Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Berlin; New York, 1977. S. 76–79.*

¹⁵ *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. Москва, 1973. С. 142.*

Матеріали "княжих поховань" Центральної Європи дозволяють прослідкувати ці процеси досить переконливо. Військові вожді та їх дружини починали відігравати помітну роль при міграціях племен. Особливо яскраво цей процес помітний у повідомленнях античних джерел.

У сучасній історіографії ставиться під сумнів висновок античної традиції про суто германський характер свевського племінного союзу¹⁶. Для I ст. н. е. етнічні відмінності між германцями, кельтами й сусідніми народами не усвідомлювались античними авторами. Тому, можливо, в межах союзу знаходилися племена венето-лірійських народів, серед яких були і предки слов'ян¹⁷.

Римська агресія в напрямку германських земель проходила особливо активно на початку нашої ери. Полководцем Октавіана Августа вдалося не тільки закріпитися на лівому березі Рейну, але й провести ряд вдалих походів у напрямку Ельби. В 11 р. до н. е. Лівій Друз досяг цієї річки, на початку ери Тіберій здійснив вихід на узбережжя Балтики, а в 4–6 рр. приборкав племена херусків та хавків в районі Ельби. Проте саме херуски на чолі з вождем Армінієм звели нанівець попередні успіхи Риму в цьому регіоні. 2 серпня 9 р. н. е. в битві біля Тевтонбурзького лісу три легіони Квінтілія Вара були розбиті. Потім у 10–11 та 14–16 рр. Тіберій та Германік здійснили ряд операцій, які дали змогу закріпити кордон між Римом та германцями по річці Рейн. У 80-х роках I ст. н. е. береги Рейну утворили лімес, систему прикордонних споруд, яка відділила племена Центральної Європи від зони римської цивілізації. Всі ці походи були спрямовані на розвал великих племінних утворень, у тому числі свевського.

Наприкінці I ст. до н. е. в Моравії та Південно-Східній Словаччині виникло перше державне утворення, відоме в античних джерелах під назвою царства Маробода. Цей цар з германського племені маркоманів зумів об'єднати під своєю владою германські племена свевського племінного союзу – херусків, квадів, семнонів і лангобардів. Проти нового державного утворення римський імператор Август провів попереджувальний похід, але повстання паннонсько-далматинських племен змусило римлян вивести війська й укласти мир з Марободом. Римляни перейшли до тактики переворотів. Вони змогли усунути від влади Маробода й утвердити на престолі свого прихильника Катувальду. Втім, у 20-х роках н. е. германці скинули з престолу Катувальду і згуртувалися навколо Ваннія з племені квадів (*Tac., Ann. II, 62–63*). В утворенні цієї держави відбився процес розпаду спільноти свевів. Орієнтація свевів на Римську імперію закінчилася для них трагічно. Рим постійно втручався у внутрішні справи цього державного утворення, застосовуючи тактику "divide et impera".

Письмові джерела доводять, що результатом римської політики була поява в 20-х роках I ст. н. е. в Тисо-Дунайському басейні сарматів-язигів, які розмежували гето-дакійські племена й германо-кельтське населення Чехії та Словаччини. Після того, як Дунай став римським кордоном з племенами Карпатського регіону,

¹⁶ Седов В. В. Из этнической истории населения средней полосы Восточной Европы во второй половине II тысячелетия н. э. // Российская археология. Москва, 1994. № 2. С. 56, 61, 64, 67; Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром // Вестник древней истории. Москва, 1996. № 2. С. 148–150.

¹⁷ *Hachmann R., Kossak G., Kuhn H. Völker zwischen Germanen und Kelten. Neumünster, 1962. S. 48–49.*

римляни ретельно вибудовували свою стратегічну політику у відносинах з кожним етносом у цьому регіоні. Спочатку ця політика проводилася на принципах превентивних походів намісників придунайських провінцій, які часто завершувалися переселенням племен та ізоляцією тих, хто рішуче виступав проти миру з Римом. Переселення сарматів-язигів на Тисо-Дунайську низовину, а гетів – на територію Мезії – яскраві свідчення такої політики.

У районі верхньодунайського кордону протягом I ст. н. е. була використана тактика створення прикордонної оборони за рахунок племен-клієнтів. Як і у стосунках між патроном і клієнтом, періодична плата (*beneficia, stipendium*) зі згоди Риму виплачувалася за службу (*officia*), яку виконувало плем'я-клієнт по охороні дунайської дороги. Вожді племені квадів і сарматів отримували титул "друг римського народу" (*amicus populi Romani*), який дозволяв їм шукати порятунку після політичної поразки на території Імперії.

Однією з найважливіших форм контактів Римської імперії з племенами ближньої варварської периферії були контакти на лімесі. Лімес, що виник в I ст. н. е., перетворився в середині II ст. н. е. у складну систему прикордонних комунікацій, які визначали характер військової, політичної і торгової взаємодії Риму з варварами Центрально-Східної Європи. Поняттям лімес (*limes, limites*) спочатку окреслювано лише стежку, шлях (*Verg. Aen. 12, 898; Georg. I, 126*). Пізніше цей термін використовувався для позначення максимального просування вглиб ворожої території – "penetrat interius, operit limites" (*Vell. Pat. II, 120*).

Для нас важливо, що поняття "лімес" має не тільки вузьке військове значення, але й більш широке – "багатофункціональна система" у взаємовідносинах римлян і варварських племен. Тут важливо врахувати і той факт, що в творах авторів III–V ст. н. е. лімес означає нездоланий бар'єр, стіну, яка повинна була відділити Імперію від набігів варварів. Таким чином формується концепція лімесу як "закритого" оборонного комплексу. Але в I–II ст. лімес ще був "відкритим" як з боку Риму, так і з боку племінного світу.

Перші варварські королівства Маробода та Ваннія, які розвивалися в цих умовах, змушені були вдосконалювати свою військову організацію. Саме за Ваннія військо германців втратило риси народного ополчення. Для військової організації цієї доби характерною рисою була поліетнічність. Германські племена взаємодіяли з сарматами-язигами, які мали чудову кінноту. Основою експлуатації громадян в державі була система сплати податків у формі данини (*Tac. Ann. XII, 29*). Територіально-адміністративними одиницями державного утворення стали економічно незалежні племена. Кожне плем'я, своєю чергою, поділялося на невеликі роди (паги), які склалися з селянських общин. Центрами пагів були невеликі укріплені ремісничі городища. В цьому центрі (опіддумі) знаходилася резиденція вождя, голови пага (*dux*), на чолі племені стояв князь (*princeps*), а на чолі держави – цар (гех). Оскільки рабство в германському суспільстві I ст. н. е. не мало класичних рис, то економічною основою влади царя була експлуатація залежних племен. Опорою влади царя виступала армія (своєрідна дружина) та гвардія (набрана з чужоземців-язигів). Як відзначав Д. Браунд, слабким місцем нових держав була жорстка прив'язка до Риму, яка відіграла в їх розвитку трагічну роль¹⁸.

¹⁸ Braund D. Rome and the friendly king. The character of the Client Kingship. London; Canberra, 1984. P. 182.

Найбільш грізним противником Римської імперії в південно-східній частині Карпатського регіону наприкінці I ст. н. е. стала держава даків, відома під назвою "царство Децебала". Децебал зумів максимально використати союз з бастарнами та роксоланами для утворення боездатного війська. Підтримку Децебалу надавала й Парфія, одвічний суперник Риму. У 86–89 рр. перша дакійська війна закінчилася сприятливо для даків. Незважаючи на окремі успіхи (перемога біля Тап), римляни не домоглися остаточної перемоги. Довести війну до завершення римському імператорові Доміціану не дозволили вторгнення сарматів і германців на паннонському лімесі.

Приєднання Дакії до складу Римської імперії було здійснено імператором Траяном у ході дакійської війни 101–106 рр. н. е. Незважаючи на героїчну боротьбу даків, їх столиця Сармізегетуза була захоплена, а цар Децебал покінчив життя самогубством. Велика частина даків була перетворена на рабів, а частина гето-дакійського населення втекла у Східні Карпати. У воєнних діях брали участь 12 легіонів і допоміжних військових з'єднань (бл. 100–150 тис. чол.). Першим вкладом армії в освоєння нових земель було широке шляхове будівництво. Всі дороги Дакії відповідали основним маршрутам римських легіонів у ході дакійських війн Траяна. Ці дороги стали основою для розвитку оборони Дакії. Після перемоги була проведена реорганізація і сусідньої провінції Паннонії. Вона була поділена на Нижню (*Pannonia Superior*) і Верхню (*Pannonia Inferior*). Цей поділ був пов'язаний з необхідністю вести самостійну боротьбу на два фронти – сарматський і квадський. У часи Траяна три легіони займали важливі опорні пункти на Дунаї: Карнунт, Бригетіо, Аквінк.

Під час спорудження придунайського лімесу відбувалися контакти з населенням за межами кордонів. Так, гарнізони перших ліній оборони забезпечувалися за рахунок племен продовольством і, очевидно, займалися торгівлею. Незаперечним є факт, що представники римських допоміжних з'єднань були присутні на зборах племен і в такій спосіб здобували військову інформацію.

Найтяжчим випробуванням під час правління імператора Марка Аврелія був наступ задунайських та зарейнських племен, відомий як Маркоманська війна (166–180 рр.). Скориставшись відсутністю на лімесі частини легіонів, які брали участь у війні з Парфією, ряд германських, сарматських, кельтських племен перейшли кордон і пограбували не тільки придунайські, але й деякі центральні провінції імперії. Марк Аврелій негайно припинив військові акції на Сході й повернувся в Центральну Європу. До того часу частина верхньопаннонського та нижньопаннонського лімесу була знищена. Віндобона, Карнунт, Бригетіо та Аквінк – зруйновані. На півночі Дакії з'явилися вандали-асдинги та лакрінги. Язиги напали на Нижню Паннонію, роксолани та костобоки спустошували Дакію, маркомани, квади та лангобарди господарювали у Верхній Паннонії. В битві з сарматами загинув намісник Дакії та Верхньої Мезії Клавдій Фронтін. Марк Аврелій провів успішні операції проти квадів та маркоманів, а тоді зосередив свої зусилля проти сарматів-язигів. У ході операцій імператор використовував союзників із середовища племінного світу. Так, зокрема, вандальським племенам були надані для проживання на кордоні Дакії землі, які раніше належали костобокам. Самих же костобоків римляни переслідували майже до Дністра. Розуміючи важливість перенесення кордону в район Карпатських перевалів, Марк Аврелій планував утворити дві

римські провінції – Маркоманію (сучасні Моравія та Словаччина) та Сарматію (Східна Угорщина та Закарпаття). З цією метою в цих землях були розміщені гарнізони та спостерігачі. Всім переможеним племенам були нав'язані важкі умови капітуляції. Про них розповідає, зокрема, Діон Кассій. Однак смерть імператора у 180 р. в Західних Карпатах не дозволила здійснитися цим планам. Син імператора Коммод припинив активні бойові дії і відновив кордон по Дунаю.

На зміну політиці військової експансії прийшла політика дипломатично-торговельного впливу. Племена ближньої периферії стали об'єктами романізації. Верхівка племінної аристократії, яка вже звикла до предметів розкоші, почала активно співробітничати з римськими намісниками. За відповідну плату окремі племена виконували певні охоронні функції, постачали продукти харчування, рабів, сировину.

На початку II ст. на кордонах Риму відбувалися певні етнічні зміни. Переселення племен супроводжувалося війнами й зумовило появу на історичній карті нових народів. Сьогодні важко однозначно визначити археологічні культури цього часу, їх етнічну приналежність та тривалість існування. Так, якщо одні вчені розглядають пшеворську культуру як германську, в утворенні якої брали участь і германські, і слов'янські елементи, то інша група вчених основним компонентом цієї культури вважає слов'янський елемент. У розвитку таких культур, як пшеворська, липицька, відображено мирний перехідний період розвитку відносин між племенами. Всі племена, які в I–III ст. зазнавали тиску з боку Римської імперії дуже часто утворювали захисні племінні союзи, а це в свою чергу приводило до взаємовпливів культур. Згодом, із міграцією готів була пов'язана ще більша нівеляція, яка знайшла відображення в поліетнічному характері черняхівської культури. Важливим фактором взаємовпливу культур були періоди, коли на лімесі здійснювалися торговельні та культурні контакти

Таким чином, народи Південно-Східної Європи вже з V ст. до н. е. знали елементи державної традиції, яка прийшла зі сходу, через скіфські племена до гето-дакійців. Тут розвивалися традиції східного варіанту військово-контактних цивілізацій. В часи античності в Центрально-Східній Європі головним чинником розвитку було формування союзів племен, на основі яких пізніше склались європейські нації. Цей процес був пов'язаний, з одного боку, із значним впливом античної цивілізації на племена Центрально-Східної Європи в політичному та соціально-економічному плані. В результаті цього визрівала нова форма варварсько-монархічної форми державності, представлена державними утвореннями германських та кельто-слов'янських племен. Проте, з іншого боку, режим постійної агресії I–III ст., а також втручання у внутрішньополітичні та економічні процеси, що відбувалися у варварському середовищі, призвів до складної форми регресу ближньої варварської периферії, яка спричинила "Велике переселення народів" і вторинну форму державоутворення з перехідним періодом, відомим як "середні віки".

Oleksander BANDROVS'KYI

**THE BEGINNINGS OF STATE-BUILDING IN SOUTH-EASTERN AND
CENTRAL EUROPE**

The author analyses state-building processes in South-Eastern and Central Europe in Antiquity. He is of the opinion that here Eastern state tradition developed at first. It was adopted from Scythians in the fifth century B. C. During the following centuries the emergence of the Getae-Dacian tribal unions formed the main features of the South-Eastern and Central Europe's history. This process was closely bound up with the potent influence of the Antique civilization which, on the one side, furthered the rise of new barbarian-monarchic states presented by the Germanic and Celtic-Slavonic state formations and, on the other side, destroyed neighbouring barbarian periphery by the way of war aggression in the first-third centuries A. D.

Key words: South-Eastern and Central Europe, state-building processes, Antiquity, Getae-Dacian tribal unions, Germanic and Celtic-Slavonic state formations.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2000
Прийнята до друку 01.09.2000